

Demografik Özellikler İle Dindarlık Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma

Mustafa KOÇ

Dr.; Din Psikoloğu; Scotland / Edinburgh - UK
mustafakoc@london.com

Özet

Gelişim dönemlerinden yetişkinlik döneminde demografik özellikler ile dindarlık arasındaki farklılık temeline dayanan ilişkiyi incelemeyi amaçlayan bu çalışma, din psikolojisi alanında yapılan bir alan araştırmasıdır. Bu ampirik çalışmada, kurgulanan bağımlı ve bağımsız değişkenleri ölçmek için demografik değişkenlerin yer aldığı "Kişisel Bilgi Formu" ile Türk toplumu ve kültürü üzerinde psikometrik açıdan geçerlik ve güvenirlik testleri yapılmış 'Her Yaş İçin Uygun Dinsel Eğilim Ölçeği' isimli ölçme aracı kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan anket formu, Bursa'da çeşitli meslek gruplarına mensup yetişkinlerin seçildiği evreni temsilen, yine Bursa il sınırları içerisinde beş farklı türden meslek grubuna sahip kamu ile özel kurum ve kuruluşlarında çalışan 600 yetişkin denek üzerinde rastsal örnekleme yoluyla uygulanmıştır. Anket aracılığıyla deneklerden alınan ham verilere, Tek Yönlü Varyans Analizi ve t-Testi gibi parametrik istatistiksel analiz teknikleri uygulanarak, demografik özelliklere göre dindarlık arasındaki istatistiksel farklılıklar betimlenmiştir. Dolayısıyla bu araştırma üzerinden operasyonel biçimde çalışılan, demografik özelliklere göre dindarlık modelleri arasındaki farklılıklara ilişkin sonuçlara bakıldığında; cinsiyet değişkeni özelinde, yetişkin erkeklerin, kadınlara göre daha fazla içgüdümlü dindarlık modeli eğilimine sahip oldukları gibi anlamlı bulgular elde edilmiştir. Ayrıca çalışmada, sosyo-ekonomik düzey ve meslek grupları gibi diğer demografik değişkenlere göre dindarlık modelleri arasındaki farklılıklara yönelik bulgulara da yer verilmiştir.

Abstract

The Relationship Between Demographic Characteristics and Religiosity: An Empirical Research on Adults

This empirical study aims to reveal the relationship between demographic characteristics and religiosity during the adulthood period. In order to measure the dependent and independent variables for these purposes, 'Personal Inquiry Form' and 'Age-Universal Religious Orientation Scale' measures are used. A questionnaire was applied to a population of 600 adults randomly selected among the professionals from different private and public sectors in Bursa. The collected row data have been processed to describe the relationship between religiosity and demographic characteristics based on the differences using parametrical statistical analysis methods such as One Way Analysis of Variance and t-Test. It is concluded that male adults have more tendency towards an intrinsic religiosity than female adults. The impact of other demographic variables such as socio-economical level and groups of profession are also considered in this study.

Anahtar Kelimeler: Yetişkinlik Dönemi, Demografik Değişkenler, İçgüdümlü ve Dışgüdümlü Dindarlık.

Key Words: Adulthood Period, Demographic Variables, Intrinsic and Extrinsic Religiosity.

Giriş

Sosyal psikolojik perspektiften hareketle, din ve dindarlık olgularına bakıldığında kuşkusuz ki ilk akla gelen kavramlar, etkileşim ve buna bağlı olarak ortaya çıkan değişimdir. Bu bağlamda insanlık tarihinde sürekli yaşanan sosyal bir süreç olarak değişim, ilkel ya da modern hemen her birey ve/veya toplum tarafından hissedilir. Söz konusu bu değişim, zaman, mekan ve koşullara göre bir takım farklılıklar da gösterebilir. Bu noktada insanlığın bugün geldiği düzey, tarihsel süreçte oluşan birikimin karmaşık bir sonucudur. Bunun yanı sıra değişim, maddî olgularda olduğu gibi manevî olgularda da görülebilir. İşte bu çerçevede değişime uğrayan manevî olgulardan biri de, din fenomenidir. Dolayısıyla dinsel düşünce, duygu, tutum ve davranışlar temelinde oluşan dinsel anlayış, genelde toplumdan topluma ve özelde ise bireyden bireye değişebilen ve çeşitli psiko-sosyal faktörlerin etkisiyle de farklılaşabilen bir karmaşık yapıya sahiptir.¹ Bunun sebebi de, hem zaman, mekan ve şartlar, hem de birey ve

¹ Krş. Günay, Ünver, "Dindarlığın Sosyolojisi", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (içinde), [Ed. Ünver Günay & Celaleddin Çelik], Karahan Kitabevi, Adana-2006, s. 50-54

toplumların yerel/kültürel faktörleri için içine katarak kendi anlayış-
ları açısından dine bakmalarıdır.²

Bu bağlamda göreceli/relative bir kavram olan dindarlık, din konusunda varılacak olan kararlardan bağımsız olarak ele alınamaz. Dolayısıyla bireyin dindarlığına ilişkin psiko-sosyal yaklaşımların, belli bir sınırlılığa bağlı kalması da bir anlamda kaçınılmazdır.³ Örneğin; H. S. Himmelfarb'a (1975) göre dindarlık, 'bireyin ait olduğu dinine ilişkin ilgiler, inançlar veya aktivitelerle meşgul olma düzeyidir.'⁴

Sosyal psikolojik bir perspektiften bakıldığında, bireyin dinsel tutumlarının bir bileşkesi olarak da betimlenebilecek olan dindarlık, statik değil dinamik bir psiko-sosyal derinliğe sahiptir. Bununla birlikte dinamik bir yapıya sahip olan dindarlık olgusu, söz konusu bu yapısını değişim ve süreklilik içerisinde devam ettirir. Bu nedenle bugün modern yaşamda veya post-modern söylem içerisinde yaşanan dindarlık içerikleri ile bir veya iki yüzyıl önce yaşanan dindarlık içerikleri bir ve aynı değildir. Çünkü fenomen olarak din, her ne kadar teolojik bağlamda varlığını korusa da içeriği ve taşıdığı anlam itibarıyla zaman içerisinde psiko-sosyo-antropolojik bir değişim yaşar. Dolayısıyla bugünün dindar bireyi ile dünün/geçmişin dindar bireyinin dinsel algı ve tutumları birbirinden farklıdır.

Dindarlık olgusunun, yukarıda sözü edilen değişimsel yönü, yatay veya dikey çizgisel bir model olarak ele alınmamalıdır. Bu noktada bireyin 'dindarlık düzeyinin sürekli artması veya azalması yaklaşımı' yerine; 'dindarlık, psiko-sosyo-antropolojik olaylara bağlı olarak, belirli sosyal kesimlerde artar veya azalır, ancak hiçbir zaman tüm sosyal kesimlerde düzenli ve devamlı bir yükselme veya alçalma göstermez,' şeklindeki bir perspektiften hareket edilmesi, olguyu kuşatıcı bir anlamlandırma için daha rasyonel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.⁵

Dinsel yaşamın kapsadığı alanlar ve geliştiği aşamalar gibi, yoğunluğu ve derinliği de birbirinden farklı düzeylerde olabilir. Dolayısıyla aynı dine inanan bireyler, dinlerini aynı yoğunlukta ve derinlikte yaşamazlar. Bu noktada bireyden bireye değişebilen farklı dindar-

² Akdoğan, Ali, "Değişim Sürecinde İslâmî Algılamalardaki Farklılaşmaların Sosyolojik Etüdü", *E.K.E.V. Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Erzurum-2002, S. 13, s. 17-42

³ Subaşı, Necdet, "Türk/İye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", *İslâmiyat Araştırma Dergisi*, Ankara-2002, C. 5, S. 4, s. 19

⁴ Himmelfarb, H. S., "Measuring Religious Involvement", *Social Forces*, 1975, C. 53, s. 606-618'den akt. Yıldız, Murat, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji Akademik Dergisi*, Isparta-2001, S. 1, s. 23

⁵ Şentürk, Recep, *Yeni Din Sosyolojileri*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul-2004, s. 15

lık modellerinden ve derecelerinden söz edilebilir.⁶ Özellikle Batı eksenli yapılan din psikolojisi araştırmalarında dindarlık modelleri bağlamında en çok bilinen ve kullanılan tipolojik yaklaşımlardan biri de, “içgüdümlü/intrinsic ve dışgüdümlü/ extrinsic dindarlık” modelidir.⁷

Adı geçen dindarlık dikotomisine kuramsal temel oluşturan “içgüdümlü/intrinsic” kavramı, Latince; ‘içsel, manevî, içeride ve derinliğinde, kendinden kaynaklanan, özünde bulunan’ gibi anlamlara gelmektedir. Genel olarak, bir şeyin esas doğasını ifade etmek ve söz konusu bu yapının, dış kaynaklı olmadığını vurgulamak için kullanılır. Öte yandan “dışgüdümlü/extrinsic” kavramı ise, temel yapısını dış etkenlerle etkileşim sonucu kazanan, bir şeyin dış faktörlerle ilişkisinden kaynaklanan doğasını anlatmak için kullanılır. Dolayısıyla –bu araştırmada da operasyonelleştirilen- içgüdümlü dindarlık; samimi, adanmış, içten motivasyonlu bir dinsel anlayışın ürünü olan dinsel adanmışlığı vurgularken; dışgüdümlü dindarlık ise, daha çok gösterişçi, samimi olmayan, dıştan motivasyonlu bir din anlayışının ürünü olarak dinsel faydacılığı vurgulamaktadır.⁸

Bu ampirik çalışmada, bağımsız değişken olarak operasyonelleştirilen ikinci sosyo-antropolojik içeriğe sahip olan olgu ise ‘demografik özellikler’dir. Kuşkusuz psikoloji ve sosyoloji araştırmalarında demografik özelliklere ilişkin yapılan bilimsel analizler, üzerinde çalışılan evrenin ve/veya popülasyonun sağlıklı bir şekilde tanımlanıp anlaşılmasında önemli bir bileşen oluşturmaktadırlar.⁹ Dolayısıyla demografik özellikler/değişkenler, bir anlamda bağımlı değişken olarak kurgulanan psikolojik olguya ilişkin ortaya çıkacak sonuçları, ciddi biçimde belirleyici ve sınırlayıcı metodolojik bir güce ve fonksiyona da sahiptirler. Bu açıdan bakıldığında aslında, ‘cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik düzey, eğitim düzeyi ve medeni durum’ gibi her bir demografik özellik, üzerinde çalışılan örnekleme özel olduğu için aynı zamanda biriciktir.

Din psikolojisi ve sosyal psikoloji literatüründe, ‘demografik özellikler’, dindarlık olgusunun ilişkili olduğu önemli ve dinamik değişkenlerden kabul edilmektedir. Bu nedenle konuya ilişkin yapılan alan araştırmalarında, “bireyin sahip olduğu ‘cinsiyet, yaş, sosyo-

⁶ Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, 3. Baskı, Ankara-1998, s. 76

⁷ Brown, Laurence B., “Classifications of Religious Orientation”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1964, C. 4, s. 91-99

⁸ Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-2000, s. 208, 378; Kayıklık, Hasan, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir-2000, s. 37-38

⁹ Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü / A Dictionary of Sociology*, (Çev. O. Akınhay & D. Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-1999, s. 139-140

ekonomik düzey, eğitim düzeyi ve medeni durum' gibi demografik özelliklerin, dindarlık formu ve düzeyi üzerinde anlamlı bir sosyal psikolojik etkisi olduğu' tezinden hareket edilmiştir. Bu kapsamda genelde tüm gelişim dönemlerinde, özelde ise yetişkinlik dönemindeki sahip olunan demografik özelliklerin, dindarlık formları ve düzeylerine olumlu ve/veya olumsuz anlamda katkı yaptığını öngörmek mümkündür.

Yukarıda kısaca söz konusu iki olguya yönelik verilen bu teorik arka plandan hareketle betimsel/descriptive ve ortaya çıkarıcı/exploratory nitelik taşıyan bu ampirik çalışma, tarama modellerinden ilişkiyel tarama türünde yapılmış bir saha araştırmasıdır.¹⁰ Söz konusu bu metodolojik özelliğinden hareketle çalışma, -tespit edilebildiği kadarıyla- Türk din psikolojisi literatüründe daha önce sınırlı sayıda operasyonelleştirilmiş bir konu olarak; "yetişkinlik dönemindeki bireylerin, sahip oldukları (a) cinsiyet, (b) yaş, (c) sosyo-ekonomik düzey, (d) eğitim düzeyi, (e) medeni durum ve (f) meslek grubu' gibi demografik özelliklerin, farklılık temeline dayalı olarak yaşanan dindarlık modelleri üzerindeki sosyal psikolojik etkilerini tespit etmek" amacıyla yapılmıştır.

a. Yöntem

a.a. Örneklem

Araştırmanın örneklemini, öğretmen, doktor, avukat, din görevlisi ve serbest meslek olmak üzere 5 tür meslek grubuna ait 475 denekten oluşmaktadır. Uygulama sonucunda değerlendirmeye alınan 600 adet anket formundan 125 adedi, gerek geri dönüşümün tam olarak sağlanamaması, gerekse bazı anket formlarının tamamının veya büyük bir kısmının cevapsız olması nedeniyle değerlendirmeye alınmamıştır. Dolayısıyla yukarıdaki ön görülen bu örneklem tablosu göz önünde bulundurulduğunda, araştırmada psikometrik değerlendirmeye alınan kota örneklem sayısı, genel toplam itibarıyla 475 denek olarak saptanmıştır. Bu sebeple işlem ve analizler, verilerin toplanması ve incelenmesi sonucunda istatistiksel değerlendirmeye alınan bu sayı üzerinden yapılmıştır.

Araştırmada kullanılan örneklemin demografik özelliklerine frekans değerleri/tablolari açısından bakıldığında ise, ampirik uygulamaya katılan deneklerin cinsiyetlerine göre dağılımları şöyledir: Erkeklerin oranı %53 (253), kadınların oranı %47 (222)'dir. Elde edilen veriler cinsiyet faktörü açısından genel olarak değerlendirildiğin-

¹⁰ Ayrıntılı metodolojik bilgi için bkz. Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 3A Araştırma, Eğitim, Danışmanlık Ltd., 7. Baskı, Ankara-1995, s. 76-87

de, çalışmaya esas olan örneklem grubundaki erkeklerin, oran olarak kadınlardan daha fazla oldukları görülmüştür.

Örneklem olarak kullanılan katılımcıların yaşlara göre dağılımları ise şöyledir: 25-30 yaş arası katılımcıların oranı %29.69 (141), 31-35 yaş ile 36-40 yaş arası katılımcıların oranı birbirlerine eşit olarak %20 (95) ve 41-45 yaş arası katılımcıların oranı ise %30.31 (144)'dir. Katılımcıların yaşlarına ilişkin elde edilen frekans değerlerine genel olarak bakıldığında, çok az bir farkla en yüksek oranı 41-45 yaş grubunun oluşturduğu tespit edilmiştir. Arkasından bunu 25-30 yaş grubu izlemiştir. Ayrıca 31-35 yaş grubu ile 36-40 yaş grubunun birbirine eşit oranda oldukları saptanmıştır. Dolayısıyla çalışmanın sınırlandırıldığı yetişkinlik dönemi açısından örneklemin yaş profiline bakıldığında katılımcıların çoğunluğunun, ilk yetişkinlik dönemi ile orta yetişkinlikten son yetişkinliğe geçiş dönemini yaşayanlardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Ayrıca yaş aralığı 25 ile 45 arasında değişen örneklemin yaş ortalaması ise 35.69 olup standart sapması 6.72'dir.

Ayrıca örneklem grubunun sosyo-ekonomik düzeylerine göre dağılımlarına bakıldığında, ankete katılan deneklerin konuyla ilgili kişisel/özel algıları esas alınarak elde edilen sosyo-ekonomik düzeylerine göre dağılımları ise şöyledir: Üst düzeydeki deneklerin oranı % 4 (21), ortanın üstünde bir sosyo-ekonomik düzeye sahip deneklerin oranı % 26 (123), orta düzeydeki deneklerin oranı ise % 63 (298)'dür. Bunun yanı sıra yine sosyo-ekonomik açıdan ortanın altı düzeyine sahip olan deneklerin oranı %5 (25) iken, alt düzeyde yer alan deneklerin oranı ise %2 (8) olarak saptanmıştır. Dolayısıyla sosyo-ekonomik düzey bağlamında genel tabloya bakıldığında, ankete katılan örneklem grubunun büyük çoğunluğunun orta düzeyde bir sosyo-ekonomik yapıya sahip olduğu görülmüştür. Söz konusu bu düzeyi ise, sırasıyla ortanın üstü ve altı ile üst düzey grupları izlemiştir. Konuyla ilgili olarak alt düzeydeki grubun ise en düşük değere sahip denekler oldukları tespit edilmiştir.

Bunun yanı sıra araştırmada, eğitim düzeyi değişkeni olarak en düşük düzeyden en yüksek düzeye kadar Türk eğitim sisteminde halen aktif olarak yer alan çeşitli seviyelerdeki eğitim düzeyleri kullanılmıştır.¹¹ Bu bağlamda örnekleme oluşturan grubun eğitim düzeylerine ilişkin dağılımları da şöyledir: İlkokul ve ortaokulu da kapsayan ilköğrenim düzeyindeki katılımcıların oranı % 1 (5), liseyi kapsayan ortaöğrenim düzeyindeki katılımcıların oranı % 11 (50), yüksekokul ve üniversiteyi kapsayan yükseköğrenim düzeyindeki katılımcıların oranı %81 (385), master ve doktora kapsayan lisansüstü

¹¹ Araştırmanın anket formunda adı geçen değişkenle ilgili yer alan soru ve cevap şıkları için bkz. [a.b. Veri Toplama Araçları]

düzeydeki katılımcıların oranı ise %7 (35)'dir. Elde edilen veriler genel olarak değerlendirildiğinde, ankete katılan örneklem grubunun oldukça önemli bir bölümünün yükseköğrenim düzeyinde oldukları saptanmıştır. Söz konusu bu tabloyu, sırasıyla ortaöğrenim ve lisansüstü düzeydeki katılımcıların takip ettiği görülmüştür. İstatistiksel olarak eğitim düzeyi en düşük grubun ise ilköğrenim düzeyindeki katılımcılar olduğu belirlenmiştir.

Ankete katılanların medenî durumlarına göre dağılımları ise şöyledir: Bekârların oranı %24 (112), evlilerin oranı %73 (350) ve dulların oranı ise %3 (13)'dür. Medenî durum faktörü bağlamında genel tabloya bakıldığında, ankete katılan örneklem grubunun büyük çoğunluğunun evlilerden oluştuğu gözlenmiştir. Öte yandan bekârların diğer çoğunluğunu oluşturduğu örneklem grubunda medenî durumla ilgili en düşük orana ise, dulların sahip olduğu tespit edilmiştir.

Öte yandan ankete katılan deneklerin meslek gruplarına göre dağılımları da şöyledir: Öğretmenlerin oranı %21.3 (101), doktor, avukat ve din görevlilerinin oranları % 21 (100) ve serbest meslek olarak çalışanların oranı ise %15.7 (74)'dir. Dolayısıyla meslek grupları bağlamında bakıldığında, ankete katılan örneklemde çok az bir farkla öğretmenlerin daha fazla olduğu; buna karşın en düşük meslek grubunun ise serbest meslek olduğu görülmüştür. Araştırmada yer alan meslek gruplarından doktor, avukat ve din görevlilerinin de birbirlerine eşit oranlarda oldukları saptanmıştır.

a.b. Veri Toplama Araçları

Araştırmanın anket uygulamasına ilişkin veri toplamak amacıyla kullanılan ölçme araçları hakkındaki psikometrik değerlendirmeler ise şöyledir:

a. Kişisel Bilgi Formu: Öncelikle anket formunun birinci bölümünde, demografik değişkenler bağlamında sınıflandırma ölçek kullanılarak deneklere ilişkin demografik bilgiler toplamak amacıyla 'kişisel bilgiler' formu yer almıştır. Bu kapsamda sırasıyla 'cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik düzey, eğitim düzeyi, medenî durum ve meslek grubu' olmak üzere toplam 6 adet demografik değişkenin niteliğini saptamak amacıyla çeşitli sorular sorulmuş ve nicelleştirilerek psikometrik analizleri yapılmıştır.

Söz konusu bu formda, bağımsız değişken olarak tasarlanan demografik değişkenlerle ilgili yer alan anket soruları ise şöyledir:

1. ['Cinsiyet' değişkeni]- Cinsiyetiniz nedir?: [] 1) Erkek, [] 2) Kadın.

2. [‘Yaş’ değişkeni]- Kaç yaşınızdasınız?: ... İstatistiksel açıdan sürekli değişken olarak değerlendirildiği için anket formunda yaş aralıkları verilmeden, direkt deneklerin kendi yaşlarını yazmaları istenmiştir. Ancak daha sonraki istatistiksel analiz sürecinde ise, “[] 1) 25-30 yaş arası, [] 2) 31-35 yaş arası, [] 3) 36-40 yaş arası, [] 4) 41-45 yaş arası” şeklinde bir kategorizasyon yapılarak değerlendirmeye alınmıştır.
3. [‘Sosyo-ekonomik düzey’ değişkeni]- Sosyo-ekonomik düzeyiniz nedir?: [] 1) Üst, [] 2) Ortanın üstü, [] 3) Orta, [] 4) Ortanın altı, [] 5) Alt.
4. [‘Eğitim düzeyi’ değişkeni]- Eğitim düzeyiniz nedir?: [] 1) İlköğrenim (İlkokul & Ortaokul), [] 2) Ortaöğrenim (Lise), [] 3) Yükseköğrenim (Y.Okul & Üniversite), [] 4) Lisansüstü (Master & Doktora).
5. [‘Medeni durum’ değişkeni]- Medeni durumunuz nedir?: [] 1) Bekâr, [] 2) Evli, [] 3) Dul.
6. [‘Meslek grubu’ değişkeni]- Meslek grubunuz nedir?: [] 1) Öğretmen, [] 2) Doktor, [] 3) Avukat, [] 4) Din Görevlisi, [] 5) Serbest Meslek.

b. Dindarlık Ölçeği: Allport & Ross’un içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık ölçeği temel alınarak Gorsuch & Venable (1983) tarafından yeniden revize edilen “Her Yaş İçin Uygun Dinsel Eğilim Ölçeği/Age-Universal Religious Orientation Scale - AUI-ES” kullanılmıştır.¹²

Dindarlık olgusunu ölçmek amacıyla kullanılan ‘Her Yaş İçin Uygun Dinsel Eğilim Ölçeği’ de, yukarıda sözü edilen orijinali Allport & Ross tarafından geliştirilen dindarlık ölçeği gibi içselleştirilmiş bir model olarak adanmışlık ve samimiyeti ifade eden “içgüdümlü” ile fonksiyonel bir model olarak daha çok gösterişçilik ve maddi yararı ön plana çıkaran “dışgüdümlü” olmak üzere iki temel dindarlık formunu ön görmektedir. Söz konusu bu ölçeğin dikotomik dindarlık modelini ölçmeye esas oluşturan ‘1, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 16, 19’ numaralı maddeler olmak üzere toplam 9 maddesi içgüdümlü dindarlığı; bunun yanı sıra ‘2, 3, 4, 8, 10, 13, 14, 15, 17, 18, 20’ numaralı maddeler olmak üzere toplam 11 maddesi de dışgüdümlü dindarlığı ölçen maddelerdir. Dolayısıyla böyle bir psikometrik tabloda hareketle ‘beşli likert tipi ölçek’ formunun kullanıldığı adı geçen bu ölçek,

¹² Gorsuch, Richard L. & Venable, G. D., “Development of An Age-Universal I-E Scale”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1983, C. 22, s. 181-187

biri 9, diğeri 11 maddeden oluşan iki alt ölçekten meydana gelmektedir.¹³

Öte yandan bu araştırma kapsamında yapılan güvenilirlik analizleri sonucunda ise, söz konusu ölçeğin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı [α] = 0.72 ve Guttman Split-Half katsayısı [r] = 0.75 olarak saptanmıştır.

b. İşlem

Öncelikle yukarıda içeriğiyle ilgili psikometrik bilgi verilen ölçekler, biçim olarak uygulanan anket formatına uygun bir şekle dönüştürülmüştür. Geline bu süreçte, ilk olarak evren ve örneklem bölümünde adı geçen meslek gruplarından alt evren olarak alınan yaklaşık yirmişer kişilik deneme örneklem gruplarına 2006 yılında anket uygulanmıştır. Bu örnek uygulama sonuçları, konuyla ilgili bilim ve istatistik uzmanları/danışmanları tarafından değerlendirilip geçerlik ve güvenilirlik analizleri yapıldıktan sonra 2007 yılında esas uygulamaya geçilmiştir. Anketin uygulanması, dönüş oranını artırmak amacıyla bizzat araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Anket uygulamasında yer alan katılımcıların, anket formunu ortalama süre olarak 25-30 dakika arasında doldurdukları gözlenmiştir.

Araştırmanın anket uygulamasına ilişkin elde edilen psikometrik verilerin çözümü noktasında ise, 'demografik özellikler bağımsız değişkenleri ile içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri bağımlı değişkenleri' arasındaki farklılıklara bakılmıştır. Dolayısıyla temel değişkenler arasındaki istatistiksel farklılıkların anlamlı olup olmadıklarını saptamak amacıyla parametrik istatistiksel analiz tekniklerinden "Tek Yönlü Varyans Analiz Tekniği" ve "t Testi Analiz Tekniği" kullanılmıştır.¹⁴

Metodolojik bağlamda sonuç olarak, her alan araştırmasında olduğu gibi bu çalışmada da bazı bağımlı ve bağımsız değişkenler kullanılmıştır. Dolayısıyla araştırma deseni kapsamında bu ampirik çalışmada, sırasıyla 'cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik düzey, eğitim düzeyi, medenî durum ve meslek grubu' bağımsız değişken; 'içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri' ise bağımlı değişken olarak kurulanmıştır.

¹³ Adı geçen ölçek hakkında ayrıntılı psikometrik değerlendirmeler için ayrıca bkz. Hill, Peter C. & Hood, Ralph W. Jr., *Measures of Religiosity*, R.E.P., Birmingham & Alabama-1999, s. 121-123

¹⁴ Adı geçen istatistik teknikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için Köklü, Nilgün, *Sosyal Bilimler İçin Açıklamalı İstatistik Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayınları, Ankara-2002, s. 110, 129, 133-134

c. Bulgular

Demografik özelliklere göre dindarlık modelleri arasındaki farklılıkların istatistiksel olarak analiz edildiği bu alan araştırmasında, aşağıda sırasıyla deneklerin 'cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik düzey, eğitim düzeyi, medenî durum ve meslek grubu' gibi demografik özelliklerine göre sahip oldukları 'içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri' arasındaki farklılıklara yönelik elde edilen bulgulara yer verilmiştir.¹⁵

Tablo-1: Cinsiyete Göre Dindarlık Modellerinden Alınan Puanların İstatistiksel Değerleri ve Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar [Bağımsız Grup t Testi]

Dindarlık Modeli	Cinsiyet	Sayı [N]	Ortalama Puan	Standart Sapma	Standart Hata
İçgüdümlü Dindarlık	Erkek	253	35.75	6.51	0.40
	Kadın	222	34.51	7.50	0.50
	Toplam	475	35.13	7.05	0.45
Dışgüdümlü Dindarlık	Erkek	253	29.39	5.71	0.35
	Kadın	222	29.78	5.66	0.37
	Toplam	475	29.58	5.68	0.36
Bağımlı Değişken		sd	T	p	St. Hata
İçgüdümlü Dindarlık		473	1.92	0.04*	0.07
Ö z e t : *Cinsiyet & İçgüdümlü Dindarlık = p <.05					
Dışgüdümlü Dindarlık		473	-0.73	0.46	0.04
Ö z e t : Cinsiyet & Dışgüdümlü Dindarlık = p >.05					

Konuyla ilgili Tablo-1'de yer alan istatistiksel veriler nitel olarak çözümlendiğinde; cinsiyet değişkeni bağlamında öncelikle içgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında, erkeklerin aldıkları puanların ortalaması ($x = 35.75$), kadınların aldıkları puanların ortalamasından ($x = 34.51$) daha yüksektir. Dolayısıyla konuya ilişkin yapılan istatistiksel analize göre de zaten anket uygulamasına katılan örneklem grubunun cinsiyetlerine göre içgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde ($t = 1.92$; $p <.05$) anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Buna göre erkeklerin

¹⁵ Bu ampirik araştırmada, bu ve bundan sonraki konuyla ilgili verilerin analizinde, içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri, tek skor üzerinden değil de, ilgili ölçme aracındaki alt ölçek maddeleri esas alınarak ayrı ayrı puanlanmış ve elde edilen ampirik veriler kullanılmıştır. [Not: Bu çalışmadaki 'demografik özellikler - dindarlık modelleri' ilişkisi ve farklılığına yönelik ayrıntılı veri sonuçları ve çözümlenmeleri için ayrıca bkz. Koç, Mustafa, Yetişkinlik Döneminde Dindarlık İle Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2008, s. 125-126, 128-134, 191-208]

içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin kadınlardan daha yüksek olduğu söylenebilir.

Cinsiyet değişkeni kapsamında bu kez dışgüdümlü dindarlık modellerinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında ise, örneklem grubunda yer alan katılımcıların cinsiyetlerine göre dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($t = -0.73$; $p > .05$) saptanmıştır. Ancak katılımcıların konuya ilişkin aldıkları puanların ortalamaları dikkate alındığında erkeklerin aldıkları puanların ortalaması ($x = 29.39$), kadınların aldıkları puanların ortalamasından ($x = 29.78$) çok az oranda da olsa daha düşüktür.

Öte yandan bu ampirik çalışmada; yaş değişkeni bağlamında yaşa göre, içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modellerinden alınan puanların farklılaşıp farklılaşmadıklarına da bakılmıştır. Ancak dindarlık ile ilgili kullanılan ölçme aracından kaynaklanan psikometrik değerlendirmeler sonucunda, ilk bakışta birbirine zıt şekilde çift görünümlü gibi algılanabilecek veriler elde edilmiştir. Bu nedenle konuyla ilgili elde edilen sonuçlar, bu makaleye alınmamıştır.¹⁶

¹⁶ Adı geçen değişkene ilişkin ayrıntılı veri sonuçları için ayrıca bkz. Koç, *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık İle Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki*, s. 126-128

Tablo-2: Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Dindarlık Modellerinden Alınan Puanların İstatistiksel Değerleri ve Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar [Tek Yönlü ANOVA]

Dindarlık Modeli	Sosyo-Ekonomik Düzey	Sayı [N]	Ortalama Puan	Standart Sapma	Standart Hata	
İçgüdümlü Dindarlık	Üst	21	34.57	8.00	1.74	
	Ortanın Üstü	123	35.17	6.82	0.61	
	Orta	298	35.19	7.14	0.41	
	Ortanın Altı	25	35.28	6.16	1.23	
	Alt	8	36.00	6.27	2.22	
	T o p l a m	475	35.17	7.01	0.32	
Dışgüdümlü Dindarlık	Üst	21	30.90	6.17	1.34	
	Ortanın Üstü	123	30.21	5.86	0.52	
	Orta	298	29.04	5.60	0.32	
	Ortanın Altı	25	31.12	5.06	1.01	
	Alt	8	31.62	5.09	1.80	
	T o p l a m	475	29.57	5.68	0.26	
Bağımlı Değişken	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
İçgüdümlü Dindarlık	Gruplar Arası	13.48	4	3.37	0.06	0.90
	Grup İçi	23300.31	470	49.57		
	T o p l a m	23313.79	474			
Ö z e t : Sosyo-Ekonomik Düzey & İçgüdümlü Dindarlık = p > .05						
Dışgüdümlü Dindarlık	Gruplar Arası	265.44	4	66.36	2.06	0.08
	Grup İçi	15074.35	470	32.07		
	T o p l a m	15339.79	474			
Ö z e t : Sosyo-Ekonomik Düzey & Dışgüdümlü Dindarlık = p > .05						

Konuyla ilgili yer alan Tablo-2'deki istatistiksel bulgular nitel olarak analiz edildiğinde; sosyo-ekonomik düzey bağlamında öncelikle içgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında, üzerinde çalışılan örnekleme yer alan katılımcıların öznel sosyo-ekonomik düzey algılarına göre içgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($F = 0.06$; $p > .05$) saptanmıştır. Ancak katılımcıların konuya ilişkin aldıkları puanların ortalamaları dikkate alındığında alt sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması ($x = 36.00$) en yüksek, üst sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması ($x = 34.57$) ise en düşüktür. Diğer sosyo-ekonomik düzeylerdeki katılımcılardan ortanın üstünde sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması ($x = 35.17$), orta derecede bir sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması ($x = 35.19$) ve ortanın altında sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması ($x = 35.28$) da en yüksek ve en düşük puan ortalamasına sahip katılımcılar arasında yer almaktadır. Buna göre alt sosyo-ekonomik düzeydeki katılımcıla-

rın içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, başta üst ve ortanın üstü sosyo-ekonomik düzeydeki katılımcılar olmak üzere diğer sosyo-ekonomik düzeylerdeki katılımcılardan daha yüksek olduğu ifade edilebilir.

Öte yandan yine sosyo-ekonomik düzey kapsamında dışgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında ise, uygulamaya katılan örneklem grubunun öznel sosyo-ekonomik düzey algılarına göre dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı (F = 2.06; p >.05) gözlenmiştir. Ancak katılımcıların konuya ilişkin aldıkları puanların ortalamaları dikkate alındığında orta derecede bir sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması (\bar{x} = 29.04) en düşük, alt sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması (\bar{x} = 31.62) ise en yüksektir. Diğer sosyo-ekonomik düzeylerdeki katılımcılardan üst sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması 30.90, ortanın üstünde bir sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması 30.21 ve ortanın altında bir sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması ise 31.12 olarak bulunmuştur.

Tablo-3: Eğitim Düzeyine Göre Dindarlık Modellerinden Alınan Puanların İstatistiksel Değerleri ve Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar [Tek Yönlü ANOVA]

Dindarlık Modeli	Eğitim Düzeyi	Sayı [N]	Ortalama Puan	Standart Sapma	Standart Hata	
İçgüdümlü Dindarlık	İlköğrenim	5	37.00	2.91	1.30	
	Ortaöğrenim	50	36.52	7.00	0.99	
	Yükseköğrenim	385	35.00	7.06	0.36	
	Lisansüstü	35	34.97	6.87	1.16	
	T o p l a m	475	35.17	7.01	0.32	
Dışgüdümlü Dindarlık	İlköğrenim	5	33.80	7.08	3.16	
	Ortaöğrenim	50	30.82	5.07	0.71	
	Yükseköğrenim	385	29.31	5.86	0.29	
	Lisansüstü	35	30.08	3.62	0.61	
	T o p l a m	475	29.57	5.68	0.26	
Bağımlı Değişken	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
İçgüdümlü Dindarlık	Gruplar Arası	120.38	3	40.11	0.81	0.48
	Grup İçi	23193.45	471	49.24		
	T o p l a m	23313.79	474			
Ö z e t : Eğitim Düzeyi & İçgüdümlü Dindarlık = p >.05						
Dışgüdümlü Dindarlık	Gruplar Arası	201.52	3	67.17	2.09	0.10
	Grup İçi	15138.26	471	32.14		
	T o p l a m	15339.79	474			
Ö z e t : Eğitim Düzeyi & Dışgüdümlü Dindarlık = p >.05						

Konuyla ilgili Tablo-3'de yer alan istatistiksel veriler nitel olarak çözümlendiğinde; eğitim düzeyi bağlamında öncelikle içgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında, örneklem grubunda yer alan katılımcıların eğitim düzeylerine göre içgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($F = 0.81$; $p > .05$) tespit edilmiştir. Ancak katılımcıların konuya ilişkin aldıkları puanların ortalamaları dikkate alındığında ilköğretim düzeyindeki ilkokul ve ortaokul mezunu olanların puan ortalaması ($x = 37.00$) en yüksek, üniversite mezunu olup aynı zamanda lisansüstü derecesine sahip olanların puan ortalaması ($x = 34.97$) ise en düşüktür. Diğer eğitim düzeylerindeki katılımcılardan ortaöğretim düzeyinde lise mezunu olanların puan ortalaması ($x = 36.52$) ile yükseköğretim düzeyinde ön lisans ve lisans derecesiyle üniversite mezunu olanların puan ortalaması ($x = 35.00$) da en yüksek ve en düşük puan ortalamasına sahip katılımcılar arasında yer almaktadır. Buna göre ilköğretim mezunu katılımcıların içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, başta lisansüstü derecesine sahip üniversite mezunları olmak üzere yükseköğretim ve ortaöğretim mezunu katılımcılardan daha yüksek olduğu söylenebilir.

Bunun yanı sıra yine eğitim düzeyi kapsamında dışgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında ise, üzerinde çalışılan örnekleme yer alan katılımcıların eğitim düzeylerine göre dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($F = 2.09$; $p > .05$) belirlenmiştir. Ancak katılımcıların konuya ilişkin aldıkları puanların ortalamaları dikkate alındığında yükseköğretim düzeyinde ön lisans ve lisans derecesiyle üniversite mezunu olanların puan ortalaması ($x = 29.31$) en düşük, ilköğretim düzeyindeki ilkokul ve ortaokul mezunu olanların puan ortalaması ($x = 33.80$) ise en yüksektir. Diğer eğitim düzeylerindeki katılımcılardan ortaöğretim düzeyinde lise mezunu olanların puan ortalaması 30.82, üniversite mezunu olup aynı zamanda lisansüstü derecesine sahip olanların puan ortalaması da 30.08 olarak bulunmuştur.

Tablo-4: Medenî Duruma Göre Dindarlık Modellerinden Alınan Puanların İstatistiksel Değerleri ve Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar [Tek Yönlü ANOVA]

Dindarlık Modeli	Medenî Durum	Sayı [N]	Ortalama Puan	Standart Sapma	Standart Hata		
İçgüdümlü Dindarlık	Bekâr	112	33.55	7.08	0.66		
	Evli	350	35.72	6.92	0.37		
	Dul	13	34.61	7.05	1.95		
	T o p l a m	475	35.17	7.01	0.32		
Dışgüdümlü Dindarlık	Bekâr	112	29.33	5.92	0.55		
	Evli	350	29.61	5.61	0.30		
	Dul	13	30.76	5.90	1.63		
	T o p l a m	475	29.57	5.68	0.26		
Bağımlı Değişken	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Farklılık Aralıkları
İçgüdümlü Dindarlık	Gruplar Arası	402.47	2	201.23	4.14	0.01*	1 ile 2 arasında (Scheffe)
	Grup İçi	22911.32	472	48.54			
	T o p l a m	23313.79	474				
Ö z e t : *Medenî Durum & İçgüdümlü Dindarlık = p <.05							
Dışgüdümlü Dindarlık	Gruplar Arası	25.22	2	12.61	0.38	0.67	♦ ♦ ♦
	Grup İçi	15314.57	472	32.44			
	T o p l a m	15339.79	474				
Ö z e t : Medenî Durum & Dışgüdümlü Dindarlık = p >.05							

Konuyla ilgili Tablo-4’de yer alan istatistiksel veriler nitel olarak çözümlendiğinde; medenî durum değişkeni bağlamında öncelikle içgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında, evlilerin aldığı puan ortalaması ($x = 35.72$) en yüksek, bekârların aldığı puan ortalaması ($x = 33.55$) ise en düşüktür. Bunun yanında dulların aldığı puan ortalaması ($x = 34.61$) da evliler ile bekârlar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla konuyla ilgili yapılan istatistiksel analize göre, anket uygulamasına katılan örneklem grubunun medenî durumlarına göre içgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde ($F = 4.14$; $p <.05$) anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Ayrıca gruplar arasındaki farklılıkların kaynağına ilişkin yapılan Post-Hoc analizinde ise, söz konusu durumun özellikle evliler ve bekârlar arasındaki farklılıktan kaynaklandığı saptanmıştır. Buna göre evli katılımcıların içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, bekârlar ve dullardan daha yüksek olduğu ifade edilebilir.

Öte yandan yine medenî durum değişkeni kapsamında dışgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında ise, örneklem grubunda yer alan katılımcıların medenî durumlarına göre dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($F = 0.38$; $p >.05$) tespit edilmiştir. Ancak katılımcıların konuya ilişkin aldıkları puanların ortalamaları

dikkate alındığında bekârların aldığı puan ortalaması ($x = 29.33$) en düşük, dulların aldığı puan ortalaması ($x = 30.76$) ise en yüksektir. Bunun yanında evlilerin aldığı puan ortalaması ($x = 29.61$) da dullar ile bekârlar arasında yer almaktadır.

Tablo-5: Meslek Grubuna Göre Dindarlık Modellerinden Alınan Puanların İstatistiksel Değerleri ve Farklılaşmaya İlişkin Sonuçlar [Tek Yönlü ANOVA]

Dindarlık Modeli	Meslek Grubu	Sayı [N]	Ortalama Puan	Standart Sapma	Standart Hata		
İçgüdümlü Dindarlık	Öğretmen	101	35.43	6.69	0.66		
	Doktor	100	34.36	5.95	0.58		
	Avukat	100	31.53	8.32	0.83		
	Din Görevlisi	100	39.85	4.30	0.43		
	Serbest Mesl.	74	34.55	6.41	0.74		
	T o p l a m	475	35.17	7.01	0.32		
Dışgüdümlü Dindarlık	Öğretmen	101	29.63	6.00	0.59		
	Doktor	100	29.78	5.28	0.52		
	Avukat	100	28.71	5.59	0.55		
	Din Görevlisi	100	29.78	5.74	0.57		
	Serbest Mesl.	74	30.13	5.84	0.67		
	T o p l a m	475	29.57	5.68	0.26		
Bağımlı Değişken	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Farklılık Aralıkları
İçgüdümlü Dindarlık	Gruplar Arası	3615.97	4	903.99	21.56	0.00*	4, 3 ve 2 arasında (Scheffe)
	Grup İçi	19697.82	470	41.91			
	T o p l a m	23313.79	474				
Ö z e t : *Meslek Grubu & İçgüdümlü Dindarlık = $p < .01$							
Dışgüdümlü Dindarlık	Gruplar Arası	106.78	4	26.69	0.82	0.51	♦ ♦ ♦
	Grup İçi	15233	470	32.41			
	T o p l a m	15339.79	474				
Ö z e t : Meslek Grubu & Dışgüdümlü Dindarlık = $p > .05$							

Konuyla ilgili Tablo-5’de yer alan istatistiksel veriler nitel olarak çözümlendiğinde; meslek grubu değişkeni bağlamında öncelikle içgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında, din görevlilerinin aldığı puan ortalaması ($x = 39.85$) en yüksek, avukatların aldığı puan ortalaması ($x = 31.53$) ise en düşüktür. Bunun yanında öğretmenlerin aldığı puan ortalaması ($x = 35.43$), doktorların aldığı puan ortalaması ($x = 34.36$) ve serbest meslek olarak çalışan katılımcıların aldığı puan ortalaması ($x = 34.55$) da en yüksek ve en düşük puan ortalamasına sahip meslek gruplarının arasında yer almaktadır. Dolayısıyla konuyla ilgili yapılan istatistiksel analize göre, uygulamaya katılan örneklem grubunun meslek gruplarına göre içgüdümlü dindarlık modelleri arasında oldukça önemli düzeyde ($F = 21.56$; $p < .01$) anlamlı bir farklılık olduğu göz-

lenmiştir. Ayrıca gruplar arasındaki farklılıkların kaynağına ilişkin yapılan Post-Hoc analizinde ise, söz konusu durumun özellikle din görevlileri, avukatlar ve doktorlar arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Buna göre özellikle din görevlilerinin içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, başta avukatlar ve doktorlar üzere öğretmenler ve serbest meslek olarak çalışan katılımcılardan daha yüksek olduğu söylenebilir.

Bunun yanı sıra yine meslek grubu değişkeni kapsamında bu kez de dışgüdümlü dindarlık modelinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında, anket uygulamasına katılan örneklem grubunun meslek gruplarına göre dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($F = 0.82$; $p > .05$) belirlenmiştir. Ancak katılımcıların konuya ilişkin aldıkları puanların ortalamaları dikkate alındığında avukatların aldığı puan ortalaması ($x = 28.71$) en düşük, serbest meslek grubunda çalışanların aldığı puan ortalaması ($x = 30.13$) ise en yüksektir. Diğer meslek gruplarındaki katılımcılardan öğretmenlerin puan ortalaması 29.63 ve doktorlar ile din görevlilerinin puan ortalaması ise 29.78 olarak bulunmuştur.

Yorum ve Tartışma

Anket uygulaması sonucundan elde edilen bulguların yorumlanıp tartışılmaya çalışıldığı makalenin bu son bölümünde, yetişkinlerin 'cinsiyet, sosyo-ekonomik düzey, eğitim düzeyi, medenî durum ve meslek grubu' gibi demografik özelliklerine göre sahip oldukları 'dindarlık modelleri' arasındaki farklılığa yönelik yapılan yorumlara yer verilmiştir. Bu bağlamda konuyla ilgili genel olarak oluşturulan temel hipotez; "yetişkinlik dönemindeki cinsiyet, sosyo-ekonomik düzey, eğitim düzeyi, medenî durum ve meslek grubu gibi demografik özellikler ile geliştirilen içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında farklılık temelinde anlamlı ilişkiler vardır" şeklinde kurgulanmıştır. Dolayısıyla araştırmanın bu bölümünde, elde edilen istatistiksel analiz sonuçlarından hareketle konuyla ilgili kurgulanan bu temel hipotezin doğrulanıp doğrulanmadığı tartışılmış ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Ancak burada hemen belirtilmesi gereken bir durum var ki; bu alan araştırmasındaki dindarlık olgusu, dikotomik bir tipolojik model üzerinden 'nitelik' yönü ön plana çıkarılarak ele alınıp operasyonelleştirilmiştir.¹⁷ Dolayısıyla tecrübi uygulama sonuçları yorumlanır-

¹⁷ Araştırmada ampirik olarak analizi yapılan dikotomik dindarlık modelinden 'içgüdümlü dindarlık', tercih edilen dindarlık modeli olduğundan bu dindarlık formunu kısaca "benlik bütünlüğünü sağlama gücü yüksek dindarlık" şeklinde betimlemek de mümkündür.

ken nitelik yönünden adı geçen dikotomik dindarlık modeline ilişkin elde edilen araştırma sonuçlarının yanı sıra dindarlık olgusunun 'yoğunluk düzeyi' ön plana alınarak yapılan diğer saha çalışması sonuçlarından da yararlanılmıştır.

- Cinsiyete göre dindarlık modelleri arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen sonuçlar:

Anket uygulamasına katılan yetişkinlerin bağımsız değişkenler bağlamında ilk olarak cinsiyetlerine göre dindarlık modelleri arasındaki farklılaşmaya ilişkin istatistiksel analizi yapılan sonuçlara bakıldığında; cinsiyet değişkeni ile içgüdümlü dindarlık modeli arasında önemli düzeyde ($p < .05$) anlamlı bir farklılık olduğu saptanmıştır. Buna göre erkeklerin içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin kadınlardan daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Ancak buna karşın yine aynı değişken çerçevesinde yetişkinlerin cinsiyetlerine göre dışgüdümlü dindarlık modeli arasında ise önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($p > .05$) tespit edilmiştir (bkz. Tablo-1). Konuyla ilgili olarak cinsiyet değişkeni ile içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen verilerden hareketle genel bir psikolojik çözümlene yapılması gerekirse; yetişkin erkeklerin, yetişkin kadınlara göre gösterişçilikten uzak daha samimi ve daha içselleştirilmiş bir dindarlık modeline sahip oldukları söylenebilir. Özetle bu araştırma kapsamında, yetişkin erkekler, yetişkin kadınlardan psiko-sosyal açıdan daha sağlıklı/uyumlu bir dindarlık modeli kurgulamışlardır.

Konuyla ilgili iki değişkenden elde edilen istatistiksel bulgular incelendiğinde, 'demografik değişkenler ve dindarlık modelleri' kapsamında geliştirilen genel hipotezin "cinsiyet" değişkeni özelinde kısmen desteklendiği gözlenmiştir.

Araştırmada ele alınan konuya ilişkin oluşturulan bilimsel literatüre bakıldığında da görüldüğü gibi cinsiyet faktörü, dindarlık modelini ve/veya düzeyini etkileyen en önemli demografik değişkenlerden biridir. Bu saha araştırmasından cinsiyet ve içgüdümlü dindarlık modeli arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen veriler, Kayıklık (2000),¹⁸ Karaca (2000)¹⁹ ve Yapıcı (2007)²⁰ ile Kötehne (1999)²¹ tarafından yapılan son dönem çalışmalarla uyumludur. Yani adı geçen bu araştırmalarda da, erkeklerin içgüdümlü dindarlık modeline sa-

¹⁸ Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri*, s. 84

¹⁹ Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul-2000, s. 347

²⁰ Yapıcı, Asım, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana-2007, s. 243-244

²¹ Kötehne, Gülsu, *Religious Orientation and Personality, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-1999, s. 30-32

hip olma eğilimlerinin kadınlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra dikotomik bir model olarak değil de nicelik yönünden çok boyutlu dindarlık düzeyi ön planda tutularak, Uysal (2006)²² ve Mehmedoğlu (2004)²³ ile Onay (2004)²⁴ tarafından yapılan çalışmalarda da erkekler, kadınlardan daha dindar bulunmuştur. Öte yandan bu tablonun tersine kadınların erkeklerden daha dindar olduğu sonucuna ulaşan çalışmaların da olduğu görülmektedir.²⁵ Bu anlamda genellikle Batı'da Hıristiyan örneklem üzerinde yapılan alan araştırmalarının birçoğunda, kadınların erkeklerden daha dindar olduğu ortaya çıkmıştır.²⁶

Cinsiyet ve dindarlık ilişkisi bağlamında bu anket uygulamasından elde edilen sonuçların yanı sıra farklı veya aynı sonuçlara ulaşan diğer çalışmalar da göz önünde bulundurulduğunda, öncelikle söz konusu ilişkinin dinsel yaşamın tek boyutlu ve/veya çok boyutlu olarak kavramlaştırılıp operasyonelleştirilmesine göre farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir. Bu nedenle cinsiyete göre dindarlığın belirlenmesi noktasında çalışma sınırlılıklarına ve ölçme araçlarına göre farklı sonuçların elde edilmesi, aynı zamanda dindarlık olgusunun tek boyutlu olmadığını da ortaya koymaktadır.

Öte yandan bu araştırma sonucunda yetişkin erkeklerin, kadınlara göre daha fazla içgüdümlü dindar olmaları, her iki cinsin fizyolojik farklılıklarından çok belki sosyal yaşam örüntülerinde aranabilir. Zira çalışmada kullanılan dindarlık formunun sosyal psikolojik bir arka plana sahip olduğu göz önünde bulundurulursa üzerinde çalışılan örneklemden hareketle Müslüman-Türk toplum yapısında kadınlar, içgüdümlü dindarlık formunun oluşumunu dolaylı olarak pozitif yönde etkileyecek olan dinsel pratiklerinin sosyal ortamlarda yapılması noktasında oldukça sınırlı bir imkana sahiptirler.²⁷ Her ne

²² Uysal, Veysel, *Geleneksellik-Çağdaşlık Bağlamında Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2006, s. 145-146

²³ Mehmedoğlu, A. Ulvi, *Kişilik ve Din*, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2004, s. 162

²⁴ Onay, Ahmet, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2004, s. 103

²⁵ Bkz. Kayıklık, Hasan, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Baki Kitabevi, Adana-2003, s. 185, 188-189, 195-196, 202-203; Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul-1999, s. 74-75, 264-265

²⁶ Bkz. Argyle, Michael & Hallahmi, Benjamin-B., *The Social Psychology of Religion*, Routledge & Kegan Paul, London & Boston-1975, s. 71-79; Kendler, Kenneth S. ve ark., "Dimensions of Religiosity and Their Relationship to Lifetime Psychiatric and Substance Use Disorders", *The American Journal of Psychiatry*, 2003, C. 160, S. 3, s. 496-503

²⁷ Hıristiyanlık dini açısından düşünüldüğünde teorik olarak içgüdümlü dindarlık, daha çok bireysel, dışgüdümlü dindarlık ise daha çok sosyal yaşam örüntüleriyle ilişkilendirilir. Ancak buradaki bu bireysel-sosyal yaşam tarzlarına

kadar Türkiye'deki sosyal yaşamda kadın etkisi her geçen gün artsa da hâlâ kadınlar, toplumsal hayata erkeklere oranla daha az aktif katılım sağlamaktadırlar. Bu nedenle de, dinin gerektirdiği cemaat pratikleri bağlamında özellikle camide namaz kılma ve cami eksenli sosyal çevre oluşturma gibi psiko-sosyal faktörler, kadınlar arasında oldukça sınırlı olarak gerçekleşebilmektedir.

- Yaşa göre dindarlık modelleri arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen sonuçlar:

Daha önce -bulgular bölümünde de ifade edildiği gibi- yaş değişkeni bağlamında yaşa göre, içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modellerinden alınan puanların istatistiksel olarak farklılaşp farklılaşmadıklarına da bakılmış ve elde edilen sonuçlar konuyla ilgili literatür çerçevesinde yorumlanmıştır. Ancak dindarlık ile ilgili kullanılan ölçme aracından kaynaklanan psikometrik değerlendirmeler sonucunda, ilk bakışta birbirine zıt şekilde çift görünümü gibi algılanabilecek veriler elde edilmiştir. Bu nedenle konuyla ilgili elde edilen sonuçların psiko-sosyo-teolojik analizleri yapılmış, ancak bu makaleye alınmamıştır.²⁸

- Sosyo-ekonomik düzeye göre dindarlık modelleri arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen sonuçlar:

Örnekleme yer alan yetişkinlerin sosyo-ekonomik düzeyleri ile içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($p > .05$) tespit edilmiştir (bkz. Tablo-2). Konuyla ilgili olarak bu araştırmanın sınırları kapsamında sosyo-ekonomik düzey değişkeninin gerek içgüdümlü gerekse dışgüdümlü dindarlık modeli üzerinde belirleyici bir faktör olmadığı belirlenmiştir. Ancak her ne kadar öznel sosyo-ekonomik düzey algıları açısından spesifik olarak içgüdümlü dindarlık modeli arasındaki farklılaşmalar anlamlılık düzeyine ulaşmasa da, konuyla ilgili elde edilen istatistiksel tablo incelenmeye değer görünmektedir. Dolayısıyla elde edilen ortalama puanlara farklılık temelinde bakılarak genel bir psikolojik değerlendirme yapılması gerekirse; üst sosyo-ekonomik düzeyden aşağıya doğru inildikçe yetişkinlerin içgüdümlü dindarlık modeli eğilimlerinde, çok az düzeyde de olsa periyodik olarak düzenli bir artış olduğu söylenebilir.

Konuyla ilgili iki değişkenden elde edilen istatistiksel bulgular incelendiğinde, 'demografik değişkenler ve dindarlık modelleri' çerçe-

ilişkin dikotomik ayrımı İslâm dini için çok net çizgilerle yapmak oldukça zordur. Çünkü her iki dinin teolojilerinin ontolojik yapısı birbirinden farklıdır.

²⁸ Adı geçen değişkene ilişkin ayrıntılı psiko-sosyo-teolojik değerlendirme ve yorumlar için ayrıca bkz. Koç, *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık İle Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki*, s. 195-199

vesinde geliştirilen genel hipotezin “sosyo-ekonomik düzey” değişkeni özelinde istatistiksel olarak desteklenmediği görülmüştür.

Öte yandan konuyla ilgili oluşturulan bilimsel literatüre bakıldığında da görüldüğü gibi sosyo-ekonomik düzey faktörü, dindarlık modelini ve/veya düzeyini etkileyen demografik değişkenlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar bu alan araştırmasında söz konusu iki değişken arasındaki farklılıklar anlamlılık düzeyine ulaşmasa da, sosyo-ekonomik düzeye göre içgüdümlü dindarlık modeli arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen puan ortalamaları, Yapıcı (2007)²⁹ ve Topuz (2003)³⁰ tarafından yapılan son dönem saha çalışmalarıyla örtüşmektedir. Yani adı geçen bu araştırmalarda da üst sosyo-ekonomik düzeyden orta ve alta doğru inildikçe içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinde yükselme olduğu saptanmıştır. Ayrıca dikotomik bir model olarak değil de nicelik yönünden çok boyutlu dindarlık düzeyi ön planda tutularak, Fırat (1977)³¹, Onay (2004),³² Günay (1999)³³ ve Köktaş (1993)³⁴ ile Acar-Voltan ve ark. (2003)³⁵ tarafından yapılan çalışmalarda da sosyo-ekonomik düzey yükseldikçe dindarlık düzeyinin düştüğü gözlenmiştir. Bunun yanı sıra yine konuyla ilgili olarak Uysal (2006),³⁶ Karaca (2000)³⁷ ve Akdoğan (2004)³⁸ tarafından yapılan çalışmalarda ise sosyo-ekonomik düzey ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Konuyla ilgili bu bulgulardan hareketle alt ve orta sosyo-ekonomik düzeye sahip olan yetişkinlerin, üst sosyo-ekonomik düze-

²⁹ Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 250-256

³⁰ Adı geçen bu saha araştırmasında alt sosyo-ekonomik düzeydeki yetişkinlerin, içerik olarak içgüdümlü dindarlık formuyla kısmen örtüşen tahkiki/ilmî dindarlık boyutlarında dinsel gelişim gösterdikleri görülmüştür. (Topuz, İlhan, Dinî Gelişim Seviyeleri İle Dinî Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2003, s. 101-102)

³¹ Fırat, Erdoğan, Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu: Din Psikolojisi Açısından Bir Değerlendirme, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara-1977, s. 81

³² Onay, *Dindarlık*, s. 114-119

³³ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, s. 280

³⁴ Köktaş, M. Emin, *Türkiye’de Dinî Hayat: İzmir Örneği*, İşaret Yayınları, İstanbul-1993, s. 82, 215

³⁵ Acar, V. Nilüfer ve ark., “Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Psikolojik Danışmada Yirmibeş Yıl: Makaleler* (içinde), Nobel Yayınları, Ankara-2003, s. 269-270

³⁶ Uysal, *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın*, s. 147

³⁷ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 347

³⁸ Akdoğan, Ali, *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yayınları, İstanbul-2004, s. 190-219, 341-361

ye sahip yetişkin bireylere göre daha fazla içgüdümlü dindar olmaları, belki sosyal statü ve refah düzeyleri gibi daha çok sosyo-ekonomik faktörlerle açıklanabilir. Dolayısıyla böyle bir istatistiksel tablo, alt ve orta seviyede sosyo-ekonomik düzeye sahip yetişkinlerin sosyo-ekonomik açıdan yaşam yoksunluğunun vermiş olduğu psikolojik eksikliği ve engellenmişliği dinsel değerlere yönelerek telafi etmeye çalışmaları şeklinde yorumlanabilir.³⁹ Yine bu çalışmada söz konusu iki değişkenle ilgili olarak bu kez de dışgüdümlü dindarlık modelinden alınan puan ortalamalarına bakıldığında, orta sosyo-ekonomik düzeyden üste ve alta doğru gidildikçe dışgüdümlü dindarlık eğiliminde bir artış tespit edilmiştir. Burada özellikle üst sosyo-ekonomik düzeye sahip yetişkinlerin dışgüdümlü dindarlık yönelimindeki artış, sahip oldukları ekonomik olanaklar nedeniyle yaşam doyumlarının üst düzeyde olması ve dine ancak faydacı amaçlarla yönelmiş olmalarına bağlanabilir.

Sosyo-ekonomik düzey farklılıklarının dinsel gelişim üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığı; dolayısıyla da sosyo-ekonomik düzey ile dindarlık arasında nasıl bir ilişki bulunduğu konusu, din psikologlarının ve din sosyologlarının öteden beri dikkatini çeken konulardan birisi olmuştur. Bu bağlamda örneğin; din sosyoloğu Onay'a (2004) göre, çeşitli ülkelerde yapılan araştırmalarda, dinsel içerikli aktivitelerle en fazla ilgilenenler sosyo-ekonomik açıdan 'orta' gelir düzeyine sahip olanlardır. Üst gelir grubundaki yetişkinler daha çok göze hitap eden dinsel faaliyetler içerisinde yer alırken, alt gelir grubundaki yetişkinler ise genellikle dinin duygusal ve manevî boyutuyla ilgilenmektedirler.⁴⁰

Görüldüğü üzere dinsel yaşam ile sosyo-ekonomik düzey arasındaki ilişkiler tek yönlü ve tek boyutlu değildir. Bu sebeple dindarlık ile sosyo-ekonomik bağlamda sosyal sınıf ve gelir düzeyi arasındaki ilişkilerin farklı sebeplerden beslenerek şekillendiği düşünülebilir. Dolayısıyla antropolojik bağlamda kültürel farklılıkların etkisi de göz önüne alınırsa Hıristiyan ve Müslüman örneklem üzerinde gerçekleştirilen çalışmaların sonuçları, konunun sadece ekonomik yönüyle ilişkili olmadığını akla getirmektedir.⁴¹

- Eğitim düzeyine göre dindarlık modelleri arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen sonuçlar:

Eğitim düzeyi değişkeni ile içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($p > .05$) belirlenmiştir (bkz. Tablo-3). Ancak her ne kadar eğitim düzeyi

³⁹ Din psikolojisi perspektifinden hareketle teorik olarak ayrıntılı psikolojik çözümlenmeler için bkz. Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 86-96

⁴⁰ Onay, *Dindarlık*, s. 115

⁴¹ Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 251-252

açısından içgüdümlü dindarlık modeli arasındaki farklılaşmalar anlamlılık düzeyine ulaşmasa da, konuyla ilgili elde edilen istatistiksel tablo irdelenmeye değer görünmektedir. Dolayısıyla elde edilen ortalama puanlara farklılık temelinde bakılarak genel bir psikolojik analiz yapılması gerekirse; ilköğrenim düzeyinden ortaöğrenim ve yükseköğrenim düzeyi gibi yukarıya doğru çıktıkça yetişkinlerin içgüdümlü dindarlık modeli eğilimlerinde, düzenli bir periyodik düşüş olduğu saptanmıştır. Bir diğer ifadeyle yetişkinlerin eğitim düzeyleri yükseldikçe içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinde düşüş gözlenmiştir.

Konuyla ilgili iki değişkenden elde edilen istatistiksel veriler çözümlendiğinde, 'demografik değişkenler ve dindarlık modelleri' bağlamında geliştirilen genel hipotezin "eğitim düzeyi" değişkeni özelinde doğrulanmadığı tespit edilmiştir.

Her ne kadar bu alan araştırmasında söz konusu iki değişken arasındaki farklılıklar istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyine ulaşmasa da, eğitim düzeyi ve içgüdümlü dindarlık modeli arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen puan ortalamaları, Kayıklık (2000)⁴² ve Karaca (2000)⁴³ tarafından yapılan saha çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Yani adı geçen bu araştırmalarda da, yetişkinlerin eğitim düzeyleri yükseldikçe içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinde bir azalma olduğu belirlenmiştir. Ayrıca çok boyutlu dindarlık modelleri ön planda tutularak, Uysal (2006),⁴⁴ Kayıklık (2003),⁴⁵ Köktaş (1993)⁴⁶ ve Özbaydar (1970)⁴⁷ ile Acar-Voltan ve ark. (2003)⁴⁸ tarafından yapılan çalışmalarda da eğitim düzeyi yükseldikçe dindarlık düzeyinde bir azalma olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra eğitim düzeyi ile dindarlık arasında araştırma desenlerine göre doğrusal değil de dindarlık olgusunun çeşitli boyutlarına göre birbi-

⁴² Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri*, s. 86-87

⁴³ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 348

⁴⁴ Uysal, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, s. 147

⁴⁵ Kayıklık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, s. 205-206

⁴⁶ Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, s. 78, 215

⁴⁷ Özbaydar, Belma, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matbaası, İstanbul-1970, s. 57-63

⁴⁸ Acar ve ark., *Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*, s. 271-272

rinden farklı ilişki ve farklılık saptayan araştırmalarla;⁴⁹ anlamlı bir ilişki bulamayan çalışmalar da yapılmıştır.⁵⁰

Öte yandan Batı'da dinsel yaşam üzerine yapılan çalışmalarda da, eğitim düzeyi ve/veya niteliğinin bireylerin dinsel gelişimlerini ne yönde ve nasıl etkilediği konusu önemli yer tutmaktadır. Bu kapsamda eğitim düzeyi ile dindarlık arasında farklı faktörlerle bağlantılı olarak bazen olumlu bazen de olumsuz ilişkilerin tespit edildiği araştırmalar sonucunda vardır.⁵¹ Konuyla ilgili gelinen bu noktada, eğitim düzeyi ile dindarlık arasındaki ilişkinin oldukça karmaşık bir örüntü sergilediğinin bir kez daha vurgulanması gerekir. Örneğin, yetişkinlerin almış oldukları eğitim düzeyleri, dinsel organizasyonlara katılımı olumlu yönde desteklediği halde, eğitim düzeyleri yüksek yetişkinler arasında dinsel organizasyonlardan ayrılma, din değiştirme ve dinden dönme oranları daha fazla görülmektedir. Söz konusu bu durumda, bir yönüyle yetişkinlerin akademik bilgi birikimlerine bağlı olarak düşünce yapılarının ve bilişsel şemalarının rasyonel olmayan formdan rasyonel olana doğru bir değişim gösterdiği fikrini destekleyebilir.⁵²

Bu alan araştırması sonucunda, yukarıda söz konusu bu iki değişkene yönelik puan ortalamaları arasındaki farklılıktan hareketle ilköğretim ve orta öğretim düzeyine sahip yetişkinlerin, yükseköğretim düzeyinde ön lisans ve lisans derecesiyle üniversite mezunu olanların yanı sıra lisansüstü derecesine sahip yetişkin bireylere göre daha fazla içgüdümlü dindar oldukları saptanmıştır. Ortaya çıkan bu istatistiksel tablo, daha teslimiyetçi bir dinî tutum ve davranış içerisinde olan eğitim düzeyi düşük yetişkinlerin, bilişsel olarak daha az dinsel şüphe yaşadıkları gibi sosyal psikolojik ve bilişsel faktörlerle açıklanabilir. Zira çalışmada kullanılan dikotomik dindarlık formunun sosyal psikolojik ve bilişsel bir arka plana sahip olduğu göz önünde bulundurulursa içgüdümlü dindarlık modelinin teorik temelinde 'adanmışlık ve teslimiyetin' ön planda olduğu görülmektedir.

Anket uygulamasına katılan örneklerden hareketle Müslüman-Türk kültür örüntüsüne sahip bir sosyal yaşam içerisindeki yetişkinlerin içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık formlarının oluşumları, temelde dinsel ve/veya seküler düalitesine sahip Türk eği-

⁴⁹ Adı geçen bu çalışmada ilköğretim mezunları daha çok taklidi dindarlık boyutunda, ortaokul mezunları daha çok inançsızlık ve aldatıcı dindarlık boyutlarında, üniversite mezunları ise hem tahkiki dindarlık hem de inançsızlık boyutunda dinî gelişme gösterdikleri görülmüştür. (Topuz, *Dinî Gelişim Seviyeleri İle Dinî Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki*, s. 131-133)

⁵⁰ Bkz. Kula, M. Naci, *Bedensel Engellilik ve Dinî Başa Çıkma*, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2005, s. 216-217; Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, s. 134-135, 166-168

⁵¹ Bkz. Argyle & Hallahmi, *Social Psychology of Religion*, s. 33-38

⁵² Krş. Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 264-265

tim sisteminin niteliği ve sosyal öğrenme çerçevesinde kitle iletişim araçlarının sosyalleşme süreçlerine yaptığı din sunumuyla da ilişkilendirilebilir.

Genelde eğitim sistemleri, bireylere hem yeni perspektif ve değerlere açılma olanağı verir, hem de geleneksel değerler konusunda daha akılcı/rasyonel düşünmeyi özendirir. Fakat Türk eğitim sisteminin, bir açıdan bakıldığında dinsel normlardan dışlanarak seküler/dünyevî bir yapıya sahip olması, örnekleme oluşturan yetişkin bireylerin belki de dinsel inanç ve pratiklere ilişkin bazı şüphelerinin oluşmasına neden olabilir; bazen de bu ve benzeri sebepler, ilgisiz bir tutum ve davranış yönelimine yol açabilir. Öte yandan, yetişkinlerin sosyal öğrenme süreçlerinde önemli fonksiyon icra eden kitle iletişim araçlarında, genel olarak dine ve dinsel konulara olan ilgisizlik, ya da önyargularla kuşatılmış yanlış yönlendirme gibi faktörler de yetişkinlik döneminde dindarlık olgusunun sağlıklı biçimlenmesini negatif yönde etkileyebilir.⁵³

- Medeni duruma göre dindarlık modelleri arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen sonuçlar:

Medenî durum değişkenine göre içgüdümlü dindarlık modelinde anlamlı bir farklılık ($p < .05$) olduğu gözlenmiştir. Buna göre evli yetişkinlerin içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, bekârlar ve dullardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ancak buna karşın yine aynı değişken çerçevesinde, yetişkinlerin medenî durumlarına göre (evli, bekar veya dul) dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında ise anlamlı bir farklılık olmadığı ($p > .05$) belirlenmiştir (bkz. Tablo-4). Konuyla ilgili olarak genel bir psikolojik değerlendirme yapılması gerekirse; evli yetişkinlerin, bekâr ve dul yetişkinlere göre, daha içselleştirilmiş bir dindarlık formuna/modeline sahip oldukları ifade edilebilir.

Konuyla ilgili iki değişkenden elde edilen istatistiksel bulgular incelendiğinde, ‘demografik değişkenler ve dindarlık modelleri’ çerçevesinde geliştirilen genel hipotezin “medenî durum” değişkeni özelinde kısmen desteklendiği görülmüştür.

Bu uygulamadan medenî duruma göre içgüdümlü dindarlık modeli arasındaki anlamlı farklılığa ilişkin elde edilen veriler, Kayıklık (2000)⁵⁴ ve Karaca (2000)⁵⁵ tarafından yapılan araştırmalarla desteklenmiştir. Yani adı geçen bu alan araştırmalarında da evli yetişkinlerin içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin bekârlardan daha yüksek olduğu saptanmıştır. Ayrıca dikotomik bir

⁵³ Krş. Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, s. 168-169

⁵⁴ Kayıklık, *Dinî Yaşayış Biçimleri*, s. 85-86

⁵⁵ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 347-348

model olarak değil de nicelik yönünden çok boyutlu dindarlık düzeyi ön planda tutularak, Uysal (2006),⁵⁶ Kayıklık (2003)⁵⁷ ve Karaca (2001)⁵⁸ ile Köktaş (1993),⁵⁹ Günay (1999)⁶⁰ ve Arslan (2004)⁶¹ tarafından yapılan çalışmalarda da evli yetişkinler, bekâr yetişkin bireylerden daha dindar bulunmuştur. Nitekim Batı'da yapılan saha araştırmalarının birçoğunda da, evlilik ile dindarlık arasında pozitif yönde korelasyonel bir ilişki olduğu; dolayısıyla evlilerin bekârlara göre daha dindar oldukları sonucuna ulaşılmıştır.⁶² Öte yandan yine konuyla ilgili olarak Mehmedoğlu (2004)⁶³ ile Akdoğan (2004)⁶⁴ tarafından yapılan çalışmalarda ise, medenî durum ile dindarlık arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Bu araştırma sonucunda evli yetişkinlerin, bekâr ve dullara göre daha fazla içgüdümlü dindarlık modeli eğilimine sahip olarak bulunmaları, sosyal psikolojik açıdan evlilik kurumunda üstlendikleri sosyal rol ve sosyal sorumlulukla açıklanabilir. Bu kapsamda evli yetişkin erkek ve kadınlar, her şeyden önce çift sosyal role sahip olarak hem eş hem de anne-baba oldukları için birbirlerine ve çocuklarına karşı sorumluluk taşımaktadırlar. Bu nedenle evli yetişkinler, aile içi sağlıklı iletişim kurarak çocuklarına iyi bir 'rol model' olabilmek için hayatın diğer alanlarında olduğu gibi dinsel konularda da kendilerine bir yaşam tarzı belirleme ihtiyacı hissedebilirler. Bu da onların inandığı dinsel öğretilerle barışık yaşamalarını, dinsel emir ve yasaklara daha sıkı bağlanmalarına neden olabilir. Böylece dini, bir araç olarak değil de amaç olarak gören evli yetişkinler, bekârlara göre daha içgüdümlü dindarlık modeline sahip olabilirler.

Ayrıca medenî durum ve dindarlık değişkenlerine yönelik elde edilen bu sonuç çerçevesinde, -dolaylı da olsa- dinsellik ve cinsellik ilişkisinden söz edilebilir. Bu bağlamda örneklemin içinde yaşadığı Türk toplumunda, bekâr yetişkinlerin -özellikle de erkeklerin- genel etik kurallarına ve dinsel emirlere aykırı davranışları kısmen de olsa hoşgörüyü karşılanırken; toplum tarafından evli yetişkinlere aynı hoşgörü gösterilmemektedir. Söz konusu bu durum, belki de

⁵⁶ Uysal, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, s. 147

⁵⁷ Kayıklık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, s. 205

⁵⁸ Karaca, Faruk, *Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dini Hayat*, Bil Yayınları, İstanbul-2001, s. 222, 227

⁵⁹ Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, s. 109

⁶⁰ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, s. 103-104

⁶¹ Arslan, Mustafa, *Türk Popüler Dindarlığı*, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2004, s. 212-214

⁶² Krş. Argyle & Hallahmi, *Social Psychology of Religion*, s. 128-130

⁶³ Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, s. 115, 189-192

⁶⁴ Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din*, s. 157-158, 341-361

sosyal psikolojik olarak evlilerin, bekârlara göre dinsel kurallara daha sıkı bağlanmasını sağlayan faktörler arasında değerlendirilebilir. Görüldüğü gibi yetişkinlerin dinsel yaşam biçimleri, söz konusu bu tutum ve davranış kalıplarına bağlı olarak farklılaşabilmektedir.⁶⁵

- Meslek grubuna göre dindarlık modelleri arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen sonuçlar:

Meslek grubu değişkeni ile içgüdümlü dindarlık modeli arasında oldukça önemli düzeyde ($p < .01$) anlamlı bir farklılık olduğu gözlenmiştir. Buna göre özellikle din görevlilerinin içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, başta avukatlar olmak üzere doktorlar, öğretmenler ve serbest meslek olarak çalışan yetişkinlerden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ancak buna karşın yine aynı değişken çerçevesinde yetişkinlerin meslek gruplarına göre dışgüdümlü dindarlık modeli arasında önemli düzeyde anlamlı bir farklılık olmadığı ($p > .05$) belirlenmiştir (bkz. Tablo-5). Dolayısıyla genel bir psikolojik analiz yapılması gerekirse; din görevlilerinin, başta avukatlar olmak üzere doktorlar, öğretmenler ve serbest meslek olarak çalışan yetişkinlere göre daha içselleştirilmiş bir dindarlık formuna/modeline sahip oldukları söylenebilir.

Konuyla ilgili iki değişkenden elde edilen istatistiksel veriler çözümlendiğinde, 'demografik değişkenler ve dindarlık modelleri' kapsamında geliştirilen genel hipotezin "meslek grubu" değişkeni özelinde kısmen doğrulandığı saptanmıştır.

Bu çalışmada meslek grubu ve içgüdümlü dindarlık modeli arasındaki farklılığa ilişkin elde edilen veriler, Kayıklık (2000),⁶⁶ Karaca (2000)⁶⁷ ve Topuz (2003)⁶⁸ ile Kötehne (1999)⁶⁹ tarafından yapılan alan araştırmalarıyla uyumludur. Yani adı geçen bu saha araştırmalarında da din görevlilerinin ve meslekî din eğitimi alanların içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin diğer meslek gruplarından daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Bunun yanı sıra dikotomik bir model olarak değil de nicelik yönünden çok boyutlu dindarlık düzeyi ön planda tutularak, Uysal (1994),⁷⁰ Karaca (2001)⁷¹

⁶⁵ Krş. Kayıklık, *Dinî Yaşayış Biçimleri*, s. 86

⁶⁶ Kayıklık, *a.g.tez*, s. 88

⁶⁷ Adı geçen bu ampirik çalışmada da, ilâhiyat fakültesi öğretim üyeleri üstten ikinci sırada yer almaktadır. (Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 348)

⁶⁸ Söz konusu bu araştırmada ise, din görevlileri daha çok tahkiki dindarlık ile zevk alınan dindarlık boyutlarında, diğer devlet memurları ise daha çok aldatıcı dindarlık, tahkiki dindarlık ve zevk alınan dindarlık boyutlarında dinsel gelişim göstermiştir. (Topuz, *Dinî Gelişim Seviyeleri İle Dinî Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki*, s. 105-106)

⁶⁹ Kötehne, *Religious Orientation and Personality*, s. 33-34

⁷⁰ Uysal, Veysel, *Psiko-Sosyal Açıdan Oruç*, T.D.V. Yayınları, Ankara-1994, s. 64-65, 204-205

düzeyine ulaşmış olabilirler. İşte bu ve benzeri faktörler, yukarıda da belirtildiği gibi din görevlilerinin, dinsel gelişimleri ile meslekî kimlik gelişimleri arasında paralel bir değişime yol açabilir.

Bu çalışmadaki meslek gruplarında yer alan din görevlileri için yukarıda yapılan yorumlara benzer bir şekilde tersinden bazı çözümler, içgüdümlü dindarlık puan ortalaması en düşük olan avukatlar ve doktorlar için de yapılabilir. Yani diğer meslek gruplarının, din görevlileriyle kıyaslandığında daha düşük bir içgüdümlü dindarlık modeline sahip olmaları, öğrenim ve meslek alanlarıyla açıklanabilir. Bu noktada adı geçen meslek gruplarının meslekî formasyonlarının oluşum sürecini kapsayan eğitim dönemlerinde dinsel bilgilenmelerini yeterli düzeyde yapamamış olmaları, dinsel ilgi azlığına neden olmuş olabilir. Bunun yanında özellikle avukatların ve doktorların, öğretmenler ve serbest meslek çalışanlarına göre içgüdümlü dindarlık modeli eğilimlerinin daha düşük olması, sosyo-ekonomik düzeyleriyle de açıklanabilir. Dolayısıyla avukat ve doktorların, üst düzeyde sosyo-ekonomik olanaklara sahip olmaları, onlarda yüksek bir yaşam doyumu ve buna bağlı olarak özgüven oluşturabilir. Bu da dinsel bir yaşam tarzıyla elde edilecek psikolojik bir doyum arayışına yönelmelerini engelleyen bir durum olarak yorumlanabilir.⁷⁶

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlara özet olarak bakıldığında, “yetişkinlik dönemindeki cinsiyet, sosyo-ekonomik düzey, eğitim düzeyi, medeni durum ve meslek grubu gibi demografik özellikler ile geliştirilen içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarlık modelleri arasında farklılık temelinde anlamlı ilişkiler” olacağı öngörüsünden hareketle oluşturulan genel hipotezi test etmek amacıyla yapılan istatistiksel analizler sonucunda: (a) yetişkin erkeklerin, kadınlara göre daha fazla içgüdümlü dindarlık modeli eğilimine sahip oldukları; (b) yetişkinlerin öznel sosyo-ekonomik düzey algıları bağlamında en üst düzeyden orta ve aşağı düzeylere doğru inildikçe, içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinde bir artış olduğu; (c) yetişkin bireylerin eğitim düzeyleri yükseldikçe içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinde periyodik bir düşüş olduğu; (d) evli yetişkinlerin, bekâr ve dullara göre daha fazla içgüdümlü dindarlık modeli eğilimine sahip oldukları; (e) din görevlilerinin, diğer meslek gruplarına göre daha içgüdümlü dindarlık formu kurguladıkları; bu konuda en düşük içgüdümlü dindarlık modeli puanının ise avukatlara ait olduğu saptanmıştır.

Yetişkin örneklem kullanılarak demografik özelliklere göre dindarlık modelleri arasındaki farklılıkların incelendiği bu görgül araştırmanın sonuçlarıyla ilgili geline bu son noktada; sonuçların, gerek

⁷⁶ Krş. Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri*, s. 88-89; Topuz, *Dini Gelişim Seviyeleri İle Dini Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki*, s. 133-135

toplum/kamu yararı; gerekse bilim tarihi için daha sağlıklı ve geniş biçimde değerlendirilebilmesi amacıyla genelde sosyal bilimcilere özelde ise psikologlara şu önerilerde bulunulabilir:

- Bu araştırmada operasyonelleştirilen dindarlık olgusunu değerlendiren ölçme aracının yanı sıra bundan sonraki çalışmalarda, adı geçen bu kavramı psikometrik olarak değerlendiren çok boyutlu farklı ölçme araçları kullanılmalıdır.

- Ayrıca bu araştırmada, örneklem grubu olarak gelişim dönemlerinden yetişkinlik dönemi üzerinde çalışılmıştır. Konuyla ilgili bundan sonraki görgül araştırmalarda aynı değişkenlerin ilişkilerini içeren çocukluk, ergenlik ve yaşlılık gibi diğer gelişim dönemleri de mutlaka ele alınmalıdır.

Sonuç olarak, demografik özellikler ile dindarlık ilişkisine yönelik konuyla ilgili oluşturulan yerli ve yabancı literatür incelendiğinde, araştırmaların önemli bir kısmında söz konusu bu iki olgu arasında birbirinden farklı sonuçlar elde edilmiştir. Bu sebeple, demografik özellikler ile dindarlık arasındaki psiko-sosyo-antropo-teolojik ilişkiye yönelik daha net değerlendirmelerde bulunabilmek için konuyla ilgili alan çalışmalarının sürekli olarak yapılmasında yarar vardır. Dolayısıyla demografik faktörlerin, bireyin dinsel yaşamı üzerinde nasıl rol oynadığına ilişkin kesin bir değerlendirmede bulunabilmek için özellikle din psikolojisi, sosyolojisi ve antropolojisi alandaki konuyla ilgili farklı örneklem grupları ve değişik kültürler çerçevesinde karşılaştırmalı olarak çalışmaların yapılması ve yapılan bu çalışmaların, meta-analiz yöntemi bağlamında dikkatle ele alınıp enlemsel ve boylamsal açılarından analiz edilmesi ihtiyacı hâlâ ortadadır.

Kaynakça

- Acar, V. Nilüfer ve ark.; “Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, Psikolojik Danışmada Yirmibeş Yıl: Makaleler (içinde), Nobel Yayınları, Ankara-2003, s. 257-289
- Akdoğan, Ali; “Değişim Sürecinde İslâmî Algılamalardaki Farklılaşmaların Sosyolojik Etüdü”, E.K.E.V. Sosyal Bilimler Akademi Dergisi, Erzurum-2002, S. 13, s. 17-42
-; Sosyal Değişme ve Din, Rağbet Yayınları, İstanbul-2004
- Allport, Gordon W.; Birey ve Dini / The Individual and His Religion, (Çev. Bilal Sambur), Elis Yayınları, Ankara-2004
- Argyle, Michael & Hallahmi, Benjamin-B.; The Social Psychology of Religion, Routledge & Kegan Paul, London & Boston-1975

- Arslan, Mustafa; Türk Popüler Dindarlığı, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2004
- Budak, Selçuk; Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-2000
- Brown, Laurence B.; "Classifications of Religious Orientation", Journal for the Scientific Study of Religion 1964, C. 4, s. 91-99
- Fırat, Erdoğan; Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu: Din Psikolojisi Açısından Bir Değerlendirme, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara-1977
- Gorsuch, Richard L. & Venable, G. D.; "Development of An Age-Universal I-E Scale", Journal for the Scientific Study of Religion, 1983, C. 22, s. 181-187
- Günay, Ünver; Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul-1999
-; "Dindarlığın Sosyolojisi", Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi (içinde), [Ed. Ünver Günay & Celaleddin Çelik], Karahan Kitabevi, Adana-2006, s. 1-59
- Hill, Peter C. & Hood, Ralph W. Jr.; Measures of Religiosity, R.E.P., Birmingham & Alabama-1999
- Himmelfarb, H. S.; "Measuring Religious Involvement", Social Forces, 1975, C. 53, s. 606-618
- Hökelekli, Hayati; Din Psikolojisi, T.D.V. Yayınları, 3. Baskı, Ankara-1998
- Karaca, Faruk; Ölüm Psikolojisi, Beyan Yayınları, İstanbul-2000
-; Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dinî Hayat, Bil Yayınları, İstanbul-2001
- Karasar, Niyazi; Bilimsel Araştırma Yöntemi, 3A Araştırma, Eğitim, Danışmanlık Ltd., 7. Baskı, Ankara-1995
- Kayıklık, Hasan; Dinî Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir-2000
-; Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler, Baki Kitabevi, Adana-2003
- Kendler, Kenneth S. ve ark.; "Dimensions of Religiosity and Their Relationship to Lifetime Psychiatric and Substance Use Disorders", The American Journal of Psychiatry, 2003, C. 160, S. 3, s. 496-503
- Koç, Mustafa; Yetişkinlik Döneminde Dindarlık İle Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2008
- Köklü, Nilgün; Sosyal Bilimler İçin Açıklayıcı İstatistik Terimleri Sözlüğü, Nobel Yayınları, Ankara-2002
- Köktaş, M. Emin; Türkiye'de Dinî Hayat: İzmir Örneği, İşaret Yayınları, İstanbul-1993

- Kötehne, Gülsu; Religious Orientation and Personality, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-1999
- Kula, M. Naci; Bedensel Engellilik ve Dinî Başa Çıkma, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2005
- Marshall, Gordon; Sosyoloji Sözlüğü / A Dictionary of Sociology, (Çev. O. Akınhay & D. Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-1999
- Mehmedoğlu, A. Ulvi; Kişilik ve Din, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2004
- Onay, Ahmet; Dindarlık, Etkileşim ve Değişim, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2004
- Özbaydar, Belma; Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, Baha Matbaası, İstanbul-1970
- Subaşı, Necdet; "Türk/iye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", İslamiyat Araştırma Dergisi, Ankara-2002, C. 5, S. 4, s. 17-40
- Şentürk, Recep; Yeni Din Sosyolojileri, Gelenek Yayıncılık, İstanbul-2004
- Topuz, İlhan; Dinî Gelişim Seviyeleri İle Dinî Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2003
- Uysal, Veysel; Psiko-Sosyal Açından Oruç, T.D.V. Yayınları, Ankara-1994
-; Geleneksellik-Çağdaşlık Bağlamında Türkiye'de Dindarlık ve Kadın, D.E.M. Yayınları, İstanbul-2006
- Yapıcı, Asım; Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık, Karahan Kitabevi, Adana-2007
- Yıldız, Murat; "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji Akademik Dergisi, Isparta-2001, S. 1, s. 19-42